

DENİZLİ DOKUMACILIĞI ÜZERİNE NOTLAR*

Doç. Dr. Şükri ELÇİN

1 - Dokumacılığın Tarihi :

Dokumacılığın piri Şit Aleyhisselam'dır. Ona gelinceye kadar insanlar yemiş yaprakları ile örtünürlerdi. İlk defa dikişsiz gömleği giymek suretile kendini setreden odur.

Şit Aleyhisselam, ipleri gererek, teker teker geçirerek dokumasını işlerdi. Sonra (Dem) i yaptı ve (Kücü) yü buldu. Fakat arzu ettiği neticeyi alamıyordu.

Bir gün yanına İblis sokuldu. Alaya başladı. Yaptığı mallardan bir hisse verdiği takdirde bildiklerini öğreteceğini söyledi. Bunun üzerine Şit Aleyhisselam, çırağı İbrahim Aleyhisselamı İblise gönderdi ve İblisin bütün soracaklarına müsbet cevap vermesini söyledi. -Eskilerin söylediğine göre Şit Aleyhisselam'a çıraklık etmek sünettir.

İblis ile İbrahim Aleyhisselam arasında şöyle bir konuşma oldu:

- Ustan iş işlemeyi biliyor mu?
- Evet, işliyor.
- Yalan söylüyorsun, işliyemez.

- Öyle ise arpa unundan (Haşıl) yaptınız.

Bu bilgiden faydalanan Şit Aleyhisselam, kabarmadan ötürü dokuyamadığı iplikleri haşılamiş (Kola ile terbiye etmiş) ve sonunda mükemmel bir surette dokumuş. (Kabartmadan).

Başka birgün Şit Aleyhisselam (Masır) sarmak için çıkırcık tecrübesine girişir, fakat çıkırcığı döndüremez. Aynı şekilde çırağını İblis'e gönderir. Şu şekilde konuşurlar :

- Ustan masır sarabildi mi?
- Evet.
- Yalan söylüyorsun, saramaz.

- Her halde urgan sivitlemiştir. "Çıkırcıkda urgan sivitlenmeden (Koyu Katran) tığ dönmez" [Musa Altın: Buldan]

Buldanlı Ahmet Tuncer'in anlattığına göre Şit zamanında dokumacıların yumakları tükenmezmiş. Bir gün adamın biri merak ederek yumağı sağlamış. O sırada ustası gelmiş, yumağın sağıldığını görünce Şit Aleyhisselam'a şikayette bulunmuş. Bunun üzerine Şit Aleyhisselam, dokumacıları toplamış, onlara: "Kalfaya kuvvet, ustaya bereket" demiş. Manası şudur: Biri kuvvetinden, diğeri semeresinden faydalansın.

Böylece usta ve kalfa birbirinden ayrılmış.

1943 yılında bize bu bilgileri veren Ahmet Tuncer, kalfaların ancak karınlarını doyuracak kadar, ustaların ise -Peygamberin sözünden ötürü- mallarını iplik fiyatına bile verseler, çok para kazandıklarını tecrübemizle söyleyebilirim, demişti.

Bir koca karı 20 okka Pamuk ipliği alarak Şit Aleyhisselam'a gider. Buvassi (çıkırcık büküsü kalın pamuk ipliğinden işlenen kumaş) dokumasını söyler. Şit ipliğin 10 Okkasını ageç, 10 Okkasını da

* Bu notları hazırlarken yardımlarını gördüğüm M. Kemal Balsan, Reyhan Köçüker ve Rıza Kurban beylere teşekkürü bir borç bilirim.

(Direzzi) yapar. Direzzi, iki karış eksik geldiği için, hasırla işler. Malın bu kısmını 20 kadar topun arkasına saklar.

Kadın gelir, hasır otlı topu çeker. Şit Aleyhifselam'a: "Elin sırmasını benim buvassiyeye karıştırmağa utanmadın mı" der.

Şit mahçup olur. Birde bakar ki hasır otu sırma olmuş.

O zaman Şit Aleyhisselam : "Bu sanata işleyen 40 yılda, alan satan 40 günde zengin olsun, demiş. [Ahmet Tuncer, 1289 Doğumlu].

Dokumacığa başlama, çıraklık ve kalfalık:

Eskiden dokumacılık babadan oğula intikal ederdi. Sonraları her isteyen erkek çocuk bu sanata verilir. 7-10 yaş arasındaki çocuğunu elinden tutup ustaya getiren babanın ilk sözü : "Eti senin, kemiği benim" di. Çocuk, ustasının elini öptükten sonra dükkanın ve ustanın malı olurdu.

Usta, ilkönce çocuğu çıkırığın yanına oturtur, bir ipilik koyar, ona iplik koparmasını öğretirdi. Bu ilk temrinlerden sonra çırağa Pedrus (Kapan ipliği) yaptırılırdı. Bu sonuncu iş taraktan geçmesi için elle hazırlanırdı.

Yukarıda söylediğimiz bilgiler, çocuğun kabiliyetine göre 1-2 saat veya birkaç gün sürerdi.

Bundan sonra çocuk ustasının masırını nasıl sardığına dikkat ederdi. Bu iş, 1-2 yıllık zaman isterdi. Bizim çocukluğumuzda (65 yıl önce) kalfa veya usta yemfğe gidince çırak tezgaha girer, bir iki mekik atar, tecrübe kazanırdı. En çok iki yıl sonra çırağa tezgah verilir. Tezgaha giren çocuğun 1,5-2 yıl çalışması icap ederdi.

Masır işlerini bitiren çocuk, boş zamanlarında ıstasının ev işlerini görürdü. Ustayla mutlak itaat gösterilir, aynı zamanda hürmette kusur edilmezdi. Çırağın vazifelerinden biri de ustanın gündüz okuttuğu namaz surelerini geceleri

ezberlemektir. Çocuk, büyüğünün işine karışmaz, hatalarını söylemezdi. 9-10 yaşından itibaren namaz kılmak ve oruç tutmak mecburiyetinde idi.

Çocuğa ilk günlerde az bir para verilir. Bir kuruş, yüz para nihayet, altı kuruş. Masırcılıktan tezgaha geçen çocuğa 9-12 kuruş verilmesi mümkün olurdu.

Çırak, uzun tecrübelerden geçirildikten sonra sıkı bir disiplin altında tezgaha düzen vermesini öğrenir ve kalfalığın yolunu tutardı.

Haftalıklar çıraklara ve kalfalara Perşembe günü akşamı, dükkanlar temizlendikten sonra verilir. Cuma tatil idi. Çıraklar ve kalfalar o gün tertemiz giyinirler, birlikte gezmeğe çıkarlar ve cuma namazına giderlerdi (Hüseyin Efendi: Denizli).

Erkan Heyeti:

Dokumacı esnafının sanatkarlıkta üstün, ahlakça yüksek olanlarından 4-6 kişi (Erkan Heyeti) ni teşkil ederdi. Usta başıya (Yiğitbaşı) derlerdi. Erkana dahil olan (Erkan Çavuşu), her çarşamba günü hazırlanan malları gözden geçirir, ölçer, noksan bulduklarını Yiğitbaşı'ya götürürdü. Aynı gün, ikinci vakti erkan toplanır, ustaların kusurları kendilerine izah edilirdi. Bir veya iki defa affedilen dokumacı, hilesinde ısrar ederse, tezgahı kapatılır, malı bir hafta müddetle teşhir edilir ve hatta yırtılırdı.

Kötü mal sahibi, halk arasında yayılan dedikodularla ayıplanmış olurdu.

Müddeti gelince mal sahibi (Erkan Odası) na gidip malını isterdi. Esnaf Şeyhi ile esnaf arasında şu muhavere cereyan ederdi:

Şeyh: -Ustalık aldın mı?

Dokumacı: Aldım.

Şeyhi: -Nerede?

Dokumacı: -Er meydanında, gök kubbe altında, yeşil seccade üzerinde, erkan ustaları huzurunda sanatkarlığımı tasdik ettiler, derdi.

Bu itirafı kafi gören Şeyh, noksanlarını tamamlaması için sahibine malım verirdi.

Aynı müeyyede çırak ve kalfalara da tatbik edilirdi. Mesela bir salkım üzüm çaldığı görülen bir çırak veya kalfa, erkan huzurunda ustabaşı tarafından teşhir olunarak bir hafta müddetle yolsuz edilirdi. (Yolsuz edilmek işinden uzaklaştırmak manasınadır) (Salih Kandilci), (Mehmet Özdemir-Babadağı).

Kazan kaldırmak, Peştemal bağlamak:

Kalfalık tecrübesi artan gençler zamanla (Balkan harbine kadar dokumacılık erkeklerle mahsustu. Harpte tezgahlar boşalınca kadınlar da dokumağa başladılar) ustalık isterlerdi. Ustalar, kalfalarının maharetlerine güvenirlerse isteklerini Erkan Heyetine bildirirlerdi.

Yiğitbaşı, en az sekiz on namzet olmak şartıyla, kalfalara, masrafa kaç kuruş-lira ile iştirak edeceklerini sorardı. Kalfalar, biriktirdikleri paralarla masrafa iştiraki kabul edince merasim başlardı. Ustaların da masrafa dahil oldukları görülürdü.

Peştemal bağlama merasimi için ilkbahar, yaz ve güz ayları tercih edilirdi. Hıdırellezde de olması hoşta giderdi. Cuma günü makbul tutulurdu.

Kararlaştırılan günde üzerinde yalnız bir ay bulunan Türk bayrağını taşıyan gencin arkasında Esnaf Şeyhi, Yiğitbaşı, hocalar, ustalar, davetliler ve en yeni elbiselerini giymiş kalfalar ağır, ağır şehrin meşhur mesire yeri olan (İncilipınar)'a yol alırlardı.

Sabah, gün doğarken kazan kaldıran (Yemek ve tatlı kazanlarının merasim yerine gitmesi peştemel bağlanmaya işaret idi) grup, malzeme ile birlikte İncilipınar'da ananeye uygun yemekler hazırlamağa başladılar. Yemekler, umumiyetle Taskapaması, Kuzu tandırı, zerde idi. Pilav, keşkek ve hoşafın da verildiği olurdu. Yemek zamanı gelinceye kadar gençler,

mahalli ve milli oyunlar oynarlardı. (Göbekçi Ahmet Tezel).

Yemekler yenilip namaz kılındıktan sonra herbir kalfanın boynunda kendilerinin dokudukları peştemallar olduğu halde sıraya dizilirlerdi. Şeyh, her birinin ustasına kalfasının meharet kazanıp kazanmadığını sorardı. Ustalar: -Evet, ehlihu ... Mahallihu .. derlerdi.

Şeyhin bıçak yalmasına, Huthutun karnına vurmasına, ustanın karnı üstüne koyduğu bıçağın kesmemesine dayanan, fakat mahiyetini açık olarak tesbit edemediğimiz bir seremoniyi müteakip peştemal bağlanırdı. Şeyh, kalfanın beline üç defa sardıktan sonra (El benim elim değil, Hazret-i Şit Efendimizin elidir) diyerek bağlardı. Sonra hocalar duaya başlardılar. Onlar da Şit Aleyhisselama : (Bu yeni ustaların işlerine akınlık, keselerine bereket, kendilerine istikamet) vermesi için dua ederlerdi.

Bu andan itibaren sevinç içinde büyüklerin sıra ile ellerini öpen kalfalar, artık usta sayılırlar, müstakil dükkan açma beratını kazanmış olurlardı.

Peştemal kuşatma ananesi 1910 yılına kadar devam etti (İbrahim Lengerli).

Dokumacılık ananesinin yarattığı bir ilahiyi bayan Nehare'den şu şekilde tesbit ettik :

Tezgahımı aldım elime
Salevat geldi dilime
Şah Muhammed'in yoluna
Ne helal maldır çulhalık
Tezgahımın önü tarak
Dokundukça eder firak
Dünyada bir ahlak gerek
Ne helal maldır çulhalık
Tezgahımın önü Tefe
Dokundukça sürülür safa
Ceddim Muhammed Mustafa
Ne güzel iştir çulhalık
Tezgahımın ipi uzanır
Bilmeyen canlar özenir
Çulhalık altın kazanır
Ne helal maldır çulhalık

Tezgahımın önünde desti
Dilimden gıybeti kesti
İcad eden Allah dostu
Ne güzel iştir çulhalık
Tezgahımın önu çukur
Makarası Kur'an okur
Rabbisine eder şükür
Ne helal maldır çulhalık
Tezgahımın ipi aktır
Dokuyanın kalbi paktır
Ustamıza Fatıha haktır
Ne güzel iştir çulhalık

Hacca Gitme:

Dokumacılar, zaman zaman Hac vazifesini yapmak üzere yola çıkarlarken diğer esnafla birleşirlerdi. Dokumacılar, iğne geçmedik gömlek, demirciler saban, çiftçiler, buğday kesesini bayrak olarak çekerlerdi.

Her bir sanat erbabı öne geçme hususunda münakaşa ederlerdi. Sonunda dokumacılar, Şit Aleyhisselam'ın bayrağını ortada taşırlardı. Çiftçilerin Piri Adem Ata'nın bayrağını taşıyanlar sağa geçerdi. Davut Peygamberin bayrağını taşıyan demirciler solda yer alırlardı.

(Ahmet Tuncer, 75 yıl öncesi)

Dokumacı, Dükkan ve işe başlama :

Dokumacı sabah erkenden dükkanına elir. Dükkanı açıp tezgaha yerleşirken Euzü Besmele ile 3 İhlas ve bir Fatıha okur. Bu duayı usta, Peygamberle Şit'in ruhlarına hediye eder ve işe başlar.

Dokumacı çok çalışır. Şu rivayet bunun canlı bir misalidir :

Adamın biri dokumacının çalışma tarzına dikkat etmiş, hiç bir uzvunun boş kalmadığını yalnız ağzının durduğunu görmüş; o sırada mekikte masır bitmiş. Usta masır takarken ağzını da kullanınca buradan gitmeli, demiş.

Dokumacılar : "Ayağımızı kum, başımızı gün yakmaz, gölgede çalışırız" derler. Bu söz onların kazançlı sanatlarına olan bağlılıklarının ifadesidir.

Dokumacılar Pazar (Perşembe) günü dükkanlarını açarlarken birlikte dua ederlerdi. Erkan Heyyeti, Şeyh ve Çavuş'un da bulunduğu merasimle günlük alış veriş başlardı. (Bay Şuayip)

Dokuma Tezgahı :

Tezgah, Denizli'nin Karcı köyünde ceviz ağacından yapılırdı. Diğer kasaba ve köylerde de yapanlar vardı.

Tezgah parçaları :

Tefe, Selmin, Maber (Marmar: Buldan) Mekik, Ayaklık, Saman dilmesi, Aykırdağ, Bakırca, Dem, Tarak, El ağacı, Keçken (Tarağın üstünü bağlayan.)

Boya ve İplikler:

Eskiden Kök boya kullanılırdı. Halk tarlalarda yetiştirirdi. Bu tarlalar, Uşancıbaşı mahallesinin üst tarafındaki tarlalardı. Birinin çıkardığı boya başkası tarafından kolay kolay taklit edilemezdi. Ustalar bu sebepten sayılı idi. (Salih Kandilci)

Sonradan kimyevi boyalar çıktı Avrupa'nın her tarafından gelmeğe başladı. İngiltere, Almanya, İspanya, İtalya Fabrikaları başta gelirdi. Şimdi yerli Fabrikalarımızın iplikleri ihtiyacı karşılıyor.

Dokunan Mallar:

Dokunan mallar, metre emtiası (Malı) ve parça malı olmak üzere ikiye ayrılır. Buldan, parça malı merkezlerinden sayılır.

Eskiden parça malları dokunurdu. Bunlar, icat edenlerinin isimlerini de taşırlardı: Peştemal, Alaca, Kamışlı alaca, Binbaşı oğlu alacası (Hacı Hüseyin, Karaman mahallesinde, 1885 yılları), Elvan Alaca, Deli Mehmet alacası, Dört yumaklı alaca, Ali Melek alacası, Kaşık sapı, Hurşidiye, Hindiye, Şam örneği, Çifte Kuyruk, Kuyruklu, Kuş Dili, Kızıl Gümme, Çımpırlı, Simsime, Aydın morlusu, Aydın çeşidi, Yeşilli vişne, Cerid oğlu (alacayı Kadıköylü olan bu zat icat etmiş). Fitilli alaca, Hamam havlusu Çapraz peştemal, Öküz egesi, Paşa oğlu alacası... gibi, (Sakallı Hüseyin Efendi).

Metre emtiası, metre esasına göre eni ve boyu tayin edilen muhtelif renk, desen ve isimde mallardır.

Her iki şekli ile, metre ve parça malı olarak Denizli Vilayeti bugün Türkiye piyasasında mühim bir yer işgal etmektedir.

